

mgr Katarzyna Sudnik

Wydział Filologiczny UJ

Rozprawa doktorska: ***Regionalne modele (auto)identyfikacji a integracja kulturowa i narodowa we współczesnej literaturze czarnogórskiej***

Promotor: dr hab. Dorota Gil, prof. UJ

STRESZCZENIE

Czarnogóra jako ostatnia spośród wszystkich byłych republik jugosłowiańskich rozpoczęła proces aktualizacji i reinterpretacji własnej tradycji narodowej i kulturowej. Pierwsze sygnały, wskazujące na potrzebę odseparowania się od Serbii i podkreślenia (zatartych) różnic pomiędzy obydwoma narodami, pojawiły się pod koniec lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. Dopiero wtedy możliwa była rewizja dotychczasowych doświadczeń narodu (zwłaszcza ostatniego stulecia). Okazja do uniezależnienia się od dotychczas „bratniej” Serbii i postępujący sukcesywnie proces wyzwania się spod serbskiej dominacji kulturowej zadziałały ożywczo na lokalne środowiska naukowe i akademickie oraz zrodziły potrzebę pełnej reinterpretacji czarnogórskiej tożsamości we wszystkich jej aspektach. W maju 2006 roku zorganizowano w Czarnogórze referendum, którego wynik zadecydował o odłączeniu się od Serbii. Już w czerwcu tego samego roku ogłoszono rozpad dotychczasowej federacji oraz pełną niepodległość Czarnogóry. Unifikacja przestrzeni kulturowej w okresie istnienia Jugosławii sprawiła, że wiele znaczących regionalnych różnic i cech dystynktywnych społeczności zamieszkujących jej terytorium uległo zanikowi. Rozpad Jugosławii i podział jej narodów doprowadził – w przypadku Czarnogóry – do zjednoczenia na poziomie narodu z jednej strony, a z drugiej – w ramach poszczególnych regionów. Jednostki utożsamiają się jednak w pierwszej kolejności z lokalną wspólnotą, z której pochodzą, i/lub w obszarze której funkcjonują.

Podstawowym założeniem przyjętym w niniejszej rozprawie jest hipoteza, że obecnie w Czarnogórze nie ma jednolitego i uniwersalnego kanonu literatury narodowej w tradycyjnym rozumieniu. Na kanon czarnogórskiej literatury narodowej składają się mniejsze modele literackie odpowiadające poszczególnym regionom oraz lokalnym wspólnotom społeczno-kulturowym. W niniejszej pracy starałam się wykazać, że istnienie jednego uniwersalnego modelu literackiego jest jedynie jedną z możliwości – ściśle zależną od kulturowej i społecznej sytuacji danego terytorium. Czarnogóra, jako obszar kulturowo, wyznaniowo oraz etnicznie

niejednolity przejawia tendencję i preferencje do istnienia kilku paralelnych paradygmatów literackich, z których wszystkie składają się na tak zwany kanon literatury narodowej.

W centrum naukowej refleksji niniejszej rozprawy postawiona została przede wszystkim literatura (teksty kultury) powstała w okresie od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku do dziś. Podstawowy korpus tekstów objął wybrane utwory prozatorskie (głównie powieści i opowiadania), dramaturgiczne oraz eseistyczne. Wartość estetyczno-literacka omawianych utworów była kategorią drugorzędną z punktu widzenia rozważań w niniejszej rozprawie, a kluczem doboru był związek utworu lub autora z określonym regionem, tradycją lub bezpośrednio nawiązania w tekstach do warstwy symbolicznej (lokalnej) kultury. Każdy z utworów bowiem w swojej treści zdradza przywiązanie do określonego regionu czy wybranej tradycji, na tej podstawie możliwe było określenie jego przynależności do danego typu wzorcowego. Cezura postawiona została w momencie przełomowym dla całego obszaru byłej Jugosławii, jakim był konflikt zbrojny w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku; choć bezpośrednio nie objął on terytorium Czarnogóry, w znacznym stopniu wpłynął na jej mieszkańców.

Wyniki przeprowadzonych analiz literackich, odniesione do dzisiejszego stanu kultury czarnogórskiej oraz zlokalizowane w ramach procesu (re)interpretacji kanonu tradycji, kultury i literatury, pozwoliły określić jakie elementy i warstwy tradycji zostały przeniesione do współczesności w stanie niezmiennym, a jakie uznano za przestarzałe i nieadekwatne. Dzięki temu, możliwe było ustalenie współczesnego zestawu postaci, symboli i mitów narodowych, uznanych za elementy kolektywnej tradycji, na których opiera się czarnogórska tożsamość.

Zaproponowana w niniejszej rozprawie perspektywa wymagała zastosowania co najmniej kilku różnych metod i podejść badawczych, które posłużyły do przedstawienia postawionego w pracy problemu. Podstawę teoretyczną i metodologiczną stanowią przede wszystkim kulturalistyczne teorie funkcjonowania narodu oraz tożsamości jednostki i grupy, w tym prace Anthony'ego Giddensa, Benedicta Andersona i Erika Hobsbawma, a także polskiej badaczki Antoniny Kłoskowskiej. Teorie na temat historii i pamięci, czy tożsamości narracyjnych Paula Ricoeura oraz Jana Assmanna są kluczowe dla zrozumienia procesów zapamiętywania i zapominania, tłumaczą one bowiem jeden z mechanizmów procesu (re)interpretacji i aktualizacji kanonu kultury i literatury. Natomiast teoria Jerzego Smolicza na temat *wartości rdzennych kultury* jest istotna z punktu widzenia badań sieci zależności w kulturze i pomiędzy jej poszczególnymi elementami.

Problematyka niniejszej rozprawy obejmuje kilka obszarów badawczych, z których wyróżnić należy: 1) zróżnicowanie czarnogórskiej identyfikacji indywidualnej i zbiorowej ujawniane przez teksty literackie (w kontekstach regionalnych, etnicznych, historyczno-kulturowych); 2) kanon czarnogórskiej literatury narodowej jako system kilku modeli przestrzennych (od wzorców literatury regionalnej do uniwersalnego obiegu etnoterytorialnego); 3) relację między czynnikiem kulturowym i narodowym w afirmacji lokalnej (etnogeograficznej) lub „czarnogórskiej” (etnopolitycznej) tradycji – problem *narodowości* literatury.

Zaproponowane w niniejszej rozprawie regionalne modele (auto)identyfikacyjne odpowiadają literackim podziałom pokrywającym się z kulturowym zróżnicowaniem na terytorium współczesnej Czarnogóry. Podział ten natomiast zgadza się z konstrukcją niniejszej rozprawy – każdy rozdział omawia odrębny region Czarnogóry oraz jego model identyfikacyjny. W ramach współczesnych granic administracyjno–państwowych wyróżnione zostały trzy główne regiony, których rozwój cywilizacyjno–kulturowy przebiegał w sposób odmienny. W przypadku każdego z regionów akcent postawiony został na inny element lokalnej identyfikacji, co starałam się oddać poprzez same propozycje nazw modeli.

Identyfikacja podstawowa odpowiada między innymi tak zwanej Czarnogórze właściwej; jest to „etniczne centrum” kraju z najważniejszymi ośrodkami kulturowymi i administracyjnymi w całej Czarnogórze, jak Podgorica, Cetinje i Nikšić. Identyfikacja podstawowa określa model kulturowy z dominującym wyznaniem prawosławnym. Literackie narracje pochodzące z centralnej części kraju odwołują się w największym stopniu do przeszłości Czarnogóry i źródeł tradycji. W modelu tym umieścić należy także podstawowy zbiór symboli, postaci i wydarzeń kluczowych z punktu widzenia tożsamości narodowej, a więc historia państwowości (Duklja, Zeta, Czarnogóra), czarnogórcy święci (między innymi Jovan Vladimir, Vasilije Ostroški), władcy (zwłaszcza Petar II Petrović Njegoš oraz Nikola I). W polu semantycznym identyfikacji podstawowej mieści się także tak zwana „czarnogórskość”. Reinterpretacją dziejów Czarnogóry od początków jej państwowości zajęli się Jevrem Brković w jego mega-powieści *Monigreni* oraz Novak Kilibarda w utworze *Crnogorska hronika*. Radoslav Rotković w dramacie *Podgorička skupština* skupił się na jednym z najważniejszych wydarzeń w historii Czarnogóry, czyli zjednoczeniu z Serbią w ramach wspólnego państwa Słowian Południowych – Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców w 1918 roku. Z kolei w dramatach Stevana Koprivicy (*Dugo putovanje u Jevropu*) oraz Radmily Vojvodić (*Princeza Ksenija od Crne Gore*) mamy do czynienia z reinterpretacją

mitu króla Nikoli I Petrovicia. W modelu identyfikacji podstawowej nie brak także nawiązań do współczesnej rzeczywistości Czarnogóry i problemów z jakimi boryka się społeczeństwo. Właśnie bieżąca sytuacja w kraju oraz uniwersalne pytania o kondycję człowieka stały się tematem powieści Balšy Brkovicia (*Privatna galerija*) i Ognjena Spahicia (*Hansenova djeca*).

Identyfikacja alternatywna jest modelem funkcjonującym na wschodzie Czarnogóry w regionie Sandżaku (leżącego na granicy Serbii i Czarnogóry). Model kulturowy tego obszaru został nazwany alternatywnym ze względu na dominujący tu islam oraz identyfikację ciążącą ku tożsamości boszniackiej i Sarajewu. Historyczno-cywilizacyjny rozwój Sandżaku determinowany był przez wpływy Imperium Tureckiego i kultury muzułmańskiej. Pomimo że islam pojawił się na tym terenie jako wtórny, to wpłynął na tutejszą społeczność zmieniając charakter jej kultury i do dziś stanowi element przeważający w lokalnym paradygmacie. Najczęstszym tematem utworów literackich z Sandżaku jest sam region i jego mieszkańcy, w tym ich mentalność oraz tradycje. Nie brakuje także tekstów opowiadających o czasach upadku państwa tureckiego oraz jego konsekwencjach, między innymi emigracji sandżackiej ludności muzułmańskiej do Turcji. Analizie poddane zostały tu utwory Ćamila Sijaricia nazywanego „kronikarzem Sandżaku” oraz wybrane powieści Huseina Bašića. Natomiast do wielokulturowości i wielowyznaniowości regionu nawiązał Zuvdija Hodžić w powieści *Davidova zvijezda*. Młodsza generacja pisarzy reprezentuje w Sandżaku Kemal Musić (*Kad su vukovi gladni biće oštra zima*). Ponadto, w grupie tekstów reprezentatywnych dla modelu alternatywnego znalazło się opracowanie historyczno-literackie Jahji Fehratovicia *Enciklopedija sandžačkobošnjačke književnosti*, którego pojawienie się jest niezwykle istotne z punktu widzenia procesu aktualizacji i reinterpretacji kanonu kultury i literatury czarnogórskiej.

Identyfikacja hybrydyczna obejmuje wybrzeże adriatyckie z rozróżnieniem na tereny wokół zatoki – Boki Kotorskiej oraz część południową przymorza z miastami takimi jak Bar i Ulcinj. Do tego modelu kulturowego, ze względu na historyczny rozwój poszczególnych ziem, przynależą także tereny wokół Jeziora Skadarskiego z dawnymi słowiańskimi (obecnie albańskimi) miastami Szkodra (Skadar, Shkodër), Drivast (Drisht), Lješ (Lezha) czy nawet Drač (Durrës). Ziemie te (a zwłaszcza ich północna część wokół Zatoki) zostały ukształtowane pod wpływem kultury zachodniej – łaćńskiej, włoskiej (Republiki Weneckiej), dalmatyńskiej (częściowo także dubrownickiej), a także rzymskokatolickiego wyznania. Narracje z wybrzeża adriatyckiego nawiązują przede wszystkim do nadadriatyckiego kodu kulturowego, lokalnych symboli kultu religijnego (Matka Boska na Skale, Arcybiskupstwo w Barze), a także do morza jako czynnika kształtującego kolektywną tożsamość. Wyróżniają się tu dramaty Stevana

Koprivicy z cyklu *Bokeška trilogija* (*Betula u malu valu*, *Bokeški D-mol*, *Tre sorelle*) oraz *Innominato* tego samego autora. Specyficznym przykładem narracji literackich z regionu są te autorów pochodzących z Ulcinja, zwłaszcza proza Andreja Nikolaidisa (*Mimesis*, *Sin*, *Dolazak*), Jovana Nikolaidisa (*Valdinos. Pripovijesti* i *Dnevnik o ništavilu*) oraz Muzafera Čauši (*Svako mora imati nekog*, *Predstave subotom uveče*). Ich perspektywa uwzględnia bowiem wyjątkową sytuację etniczną miasta i jego okolic – na tym obszarze współistnieją dwa etnosy – czarnogórski i albański (przy czym ten ostatni jest dominujący), a także trzy wyznania – prawosławie, islam oraz katolicyzm. Wyjątkowym przykładem twórczości nawiązującej do źródeł lokalnej tożsamości i historii regionu jest powieść-kronika Milovana Radojevicia *Dominik*.

Każdy z modeli (i regionów) charakteryzuje określony stosunek do wartości tradycyjnych, obyczajów, symboli narodowych, czy lokalnej rzeczywistości i najbliższego otoczenia. Te same elementy kodu mogą się jednak różnić pomiędzy regionami i w różny sposób być realizowane w samej literaturze. Poszczególne rozdziały odpowiadające odrębnym identyfikacjom zostały uporządkowane według tego samego klucza badawczego, dzięki czemu możliwa była ich wzajemna konfrontacja. W ramach każdego modelu identyfikacyjnego wyróżnione zostały dwie główne płaszczyzny na których dochodzi do utożsamienia jednostki lub grupy z określonymi wartościami czy warstwą tradycji – płaszczyznę zewnętrzną, odgórnie narzucającą interpretację rodzimej tradycji wraz z utożsamieniem jej z modelem ogólnonarodowym i/lub regionalnym, oraz wewnętrzną – będącą oddolną reakcją i (auto)identyfikacją z elementami kultury rodzimej, w której jednostki zostały wychowane. Pierwszą stanowią symbole tożsamości regionalnej i narodowej, w tym historia (regionu, kraju, państwowości), pochodzenie, związki krwi i rodowe (rodzina, plemię i ród, miejsce urodzenia, ojcowizna i ojczyzna), wspólnota ziemi, języka i wiary, oraz symbole narodowe (flaga, godło, hymn). Drugą z płaszczyzn jest lokalna obyczajowość i tradycja (między innymi obrzędy, zwyczaje, taniec i inne). Osobną kwestią, nie mniej istotną dla rozważań, są typowe czarnogórskie cechy charakterologiczne czy etnopsychologiczne (uznane za cechy narodowe, odczytywane przez innych jako właściwe dla danej społeczności, stereotypowe). Jak wiadomo, stereotypy i (auto)stereotypy odgrywają niezwykle ważną rolę w procesie (auto)identyfikacji i kreowania wizerunku (jednostki, grupy, narodu). Ostatnim i kluczowym interesującym zagadnieniem jest współczesna zależność literatury i rzeczywistości.

Proces (re)konstruowania kanonu literatury narodowej budzi niezmiennie wiele kontrowersji, a na jego przebieg wpływ mają skomplikowane kwestie tożsamościowe

i wszechobecne upolitycznienie. Regionalne modele literackie, jako typologicznie wyszczególnione sposoby wyrażania przez twórców identyfikacji, wydają się być kluczowe dla całokształtu omawianej kultury czarnogórskiej. Uwzględnienie form regionalizmów pozwala na „uelastycznienie” aktualizowanego kanonu, natomiast perspektywa zewnętrzna w ogólnej dyskusji na temat kanonu kulturowego i literackiego Czarnogóry może przyczynić się do zdystansowania się samych zainteresowanych względem przedmiotu analiz, uniknąć ryzyka popadania w „naukowy nacjonalizm” i pomóc w dokonaniu rekonstrukcji rodzimej tradycji oraz całego dziedzictwa narodu. W zakresie działalności naukowej – szeroko rozumianej humanistycznej i literaturoznawczej – do dziś powstało zaledwie kilka do kilkunastu opracowań, które uznać można za próby kompleksowego ujęcia tematu. Jednocześnie starania mające na celu systematyzację dorobku literackiego doprowadziły do skrajnych, czasem wręcz kuriozalnych sytuacji, jak, między innymi częste zmiany programów nauczania, nadprodukcja „paranaukowych” opracowań, czy nawet problemy wokół terminologii – literatura czarnogórska, ojczysta, literatura Czarnogóry itp. Usilne dążenie Czarnogórców do uniezależnienia od serbskiego kręgu kulturowego zrodziło także postulaty nacjonalistyczne w nauce, które nierzadko wpływają bezpośrednio na publikowane treści oraz wskazują na bezkrytyczne podejście do materiału badawczego.

Niniejsza rozprawa wpisuje się w podejmowane przez (polskich i zagranicznych) filologów i kulturoznawców od lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku próby opisu zmian zachodzących w kulturach poszczególnych krajów byłej Jugosławii (rozważania na temat tradycji, kanonu i jego reinterpretacji, etnicznego wymiaru poszczególnych literatur południowosłowiańskich). Jednocześnie kultura i literatura Czarnogóry, poza nielicznymi wyjątkami, nigdy wcześniej nie stanowiły przedmiotu odrębnych badań i występowały jedynie jako kontekst dla serbskiego kręgu kulturowego.

Powszechne eksponowanie układu przestrzennego w badaniach literackich dotychczas nie znalazło pełnego odzwierciedlenia w pracach dotyczących Czarnogóry. W niniejszej rozprawie starałam się wykazać, że uwzględnienie czynnika przestrzennego, a tym samym podziału regionalnego (według kryterium kulturowego) na obszarze Czarnogóry, może być przydatne w pracach nad ogólnonarodowym kanonem. Należy podkreślić, że zastosowany w rozprawie podział na modele przestrzenno-literackie, będące odpowiednikami paradygmatów kulturowych (w kluczu identyfikacji kulturowej i narodowej mieszkańców regionów), jest jedną z wielu możliwych propozycji badawczych, która nie rości sobie prawa do wyłączności.